

MEZHEPSEL ÇOĞULCULUK VE TEMELLERİ*

Sectarian Pluralism and its Basics

Yrd.Doç.Dr.Ahmet BAĞLIOĞLU
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
baglioglu@firat.edu.tr

Özet: Mezhepsel çoğulculuk kavramı ile bir din içerisinde bulunan pek çok farklı anlayışların birlikte yaşayabilme teolojisi ve felsefesi kastedilmektedir. Değişik din anlayışlarının farklılıkları ile tanınması ve kabul edilmesinin dolayısıyla barış içinde birlikte yaşayabilmenin imkân ve yollarının geliştirilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Yine mezhepsel çoğulculuk kavramı ile kastedilen, farklı düşünenleri Müslüman kitleden kopararak yeni bir kimlik kazandırmak değil aksine, bu farklı anlayışların İslam Dairesi içerisinde Müslüman kimlikleriyle kabul edilebileceğine vurgu yapmaktır. Mezhepsel çoğulculukta her mezhebin içerisinde hakikatlerin olduğu ve hakikatlerin farklı şekillerde anlaşıldığı, nihai hedefin tevhit ilkesi olduğu ve bu ilke ile birlikte nübüvve ve ahirete inanan herkesin kurtuluşa erecek muvahhitler olduğu kabul edilmektedir. Hoşgöründe temel ilke, karşınızdakini olduğu gibi kabul etme, ona istediği gibi olma imkânı verme, farklılıkların bilincine varma, değişik düşünce ve yorum farklılıklarına anlayışla bakabilmektir. Mezhepsel çoğulculuk hoşgörünün ileriki aşamasıdır. Çünkü hoşgöründe daha çok katlanma ve sabretme vardır. Hâlbuki Mezhepsel çoğulculukta tanıma ve kabul etme kavramları öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeier: Mezhepsel çoğulculuk, Din anlayışı, Dini ve vicdan hürriyeti, Düşünce özgürlüğü.

Abstract: Sectarian pluralism notions mean many different mentalities being able to live together. Different mentalities' being known with their differences and their being accepted in peace is stressed. What is meant with the sectarian pluralism doesn't mean to separate those who think differently from Muslim society, but to accept them in the identification of the Moslem. In sectarian pluralism it is accepted that there are truths in every sect and they are understood in different ways. The only belief is the principle

* Mezhepsel Çoğulculuk kavramı daha önce "Temel Hak ve Özgürlükler Bağlamında Mezhepsel Çoğulculuk" isimli tebliğimizde kullanılmıştır. Bkz., Ahmet Bağlıoğlu, "Temel Hak ve Özgürlükler Bağlamında Mezhepsel Çoğulculuk", Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, *İnsan Hakları ve Din Sempozyumu*, 7-15 Mayıs 2009, Tebliğ.

of unification and with this principle those who believe the prophethood, unity of God and the next world are known to be escaped. The basic principle in tolerance is to accept one as he is, to let him appear as he is, to accept the different conscious and to be able to see the differences with different interpretation observation. The sectarian pluralism is the forward phase of the tolerance. There is more endure and patience in tolerance. In sectarian pluralism, knowing and acceptance notions are considered important.

Key Words: Sectarian pluralism, Understanding of religion, Freedom of religion and conscience, Freedom of thought

Giriş

Ülkemizde Batıda olduğu gibi çok dinli ve çok kültürlü bir toplumsal yapı söz konusu değildir. O halde din ele alındığında birinci derecede kendi toplumsal ihtiyaçlarımızı göz önünde bulundurarak tarih boyunca ortaya çıkan mezheplerin birbirleriyle ayrışıp ötekileşmeye sebep olmaması için neler yapılmalıdır konusunda fikir yürütmeliyiz. Bizi bu çalışmaya yönlendiren ana sebep, kendi zihin dünyamız olmakla birlikte, günümüzde sıkça tartışılan dinî çoğulculuk, dinler arası diyalog, kültürel çoğulculuk, çok hukukluluk¹ gibi toplumu ayrıştırmaya yönelik küresel dayatmaların yerine Müslümanların birlik ve beraberliğini sağlayacak anlayışlar geliştirmeye katkı sağlamak olmuştur. Mezhepsel çoğulculuk kavramı ile aynı din içerisindeki kişilerin/Müslümanların barış içerisinde birlikte yaşamalarının imkân ve yollarının neler olabileceği kastedilmektedir. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de yaşayan insanların birbirleriyle bağlılık veya ayrılıklarını belirleyen temel unsur dün olduğu gibi bugün de din olmuştur. Dolayısıyla inanç ve düşünce farklılıklarının ayrımcılık nedeni olarak görülmesi ve birlikte yaşama şartlarının sağlıklı bir zemine dayandırılmaması yüzünden şiddet ve çatışma eğilimlerinin devam ettiği bir süreçte birlikte nasıl yaşayabileceğimizin yollarını aramak önem arz etmektedir.

Dini çoğulculuk anlayışına göre; kendi dinî geleneğimizin nasıl Tanrı’dan geldiğini kabul ediyorsak diğer dinsel geleneklerin de aynı şekilde Tanrı’dan geldiğini kabul etmeliyiz. Yani dinî çoğulculukta hiçbir din mutlak hakikati temsil etmemektedir. Her din kendi başına diğerlerinden bağımsız olarak hak ve doğrudur öyle de kabul edilmelidir.² Hatta dinî çoğulculuğu kabul edenlere göre, Müslümanların kendi dinlerinin tek mutlak

¹ Çok hukuklu ve Mezhebi esaslarla yönetilen bir ülkenin ne hale geldiği hakkında bilgi için bkz., Ahmet Bağlıoğlu, “Lübnan’ın Tarihsel Dokusu ve Yönetim Anlayışındaki Mezhebi Etkiler”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl : 13, Sayı: 1 Elazığ 2008, ss. 13–36.

² Mahmut Aydın, *Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2005, 33.

din olduğu iddialarından kurtulmaları gerekir.³ Bu anlayış Müslümanların çoğunluğu tarafından benimsenememektedir. Çünkü Müslümanların kahir ekseriyetine göre sadece İslam mutlak hak ve hakikattir. Diğer dinler ise batıldır. Ancak konumuz olan mezhepsel çoğulculuk ile alternatif bir kavram geliştirilerek kendi toplumumuzdaki Müslümanların çoğulcu din anlayışı incelenmektedir. Diyalogun, din müntesipleri arasında mı, yoksa dinler arasında mı olması gerektiği sorusuna da bir nevi cevap arayacağız. Din müntesiplerinin kendi aralarında diyalog kurmadan, diğer dinlerle diyaloga geçmesi pek çok teolojik sorunu da beraberinde getirmektedir.

Dinî çoğulculuğu ortaya koyanlara göre; hakikat izafidir ve pek çok faktör bunun algılanmasını etkilemektedir. Ayrıca hakikat onu idrak ve ifade edene göre de değişmektedir. Bu sebeple hakikat mutlak olmayıp tarihi şartlara, insanın anlam kabiliyetine ve kültürel bakış açısına göre değişebilmektedir.⁴ Ancak dinî çoğulculukta kutsal kabul edilen şeyler değersizleştirilmekte ve önemsiz hale getirilmektedir. Mesela vahiy bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmemektedir. Hâlbuki Müslümanlara göre, İslam, yeryüzünde tahrife, bozulmaya ve değişikliğe uğramamış yegâne ilahi dindir. İslam felsefi bir sistem olmayıp Allah tarafından vahyedilmiştir. Zaman ve fikirlerin gelişip değişmesi ile onun inanç sisteminde herhangi bir değişiklik olmaz. Bu sebeple de İslam'ın diğer dinler arasındaki üstünlüğü Müslümanlarca tartışılmaz bir gerçekliktir. Aslında ortaya konulan da dinî çoğulculuk değil, dinde çoğulculuktur.⁵ Bu türden gerekçelerle batının dayattığı iddia edilen çoğulcu anlayışlara kuşku ile yaklaşmakta ve yeni misyonun ayrılmaz parçaları olarak görülmektedir.

İnanç ve pratikler başka inanç ve pratiklerin tabii olduğu kurullarla değerlendirilemez⁶ fikri dinî çoğulculuk anlayışı için kabul edilebilir. Ancak bizim tartışmaya açtığımız mezhepsel çoğulculukta aynı dinî inanca sahip, aynı kaynaktan beslenen, sadece dinî öncelikleri farklı anlayışlardan bahsedilecektir. İslam Din'i içerisindeki farklı yorumlar, anlayışlar kendi farklılığı ile varlığını sürdürmeli, öylece tanınmalı ve kabul edilmeli, aynı dinin müntesipleri olduğumuz unutulmamalıdır. Farklılıkları tanımak ve kabul etmek herkese farklı bir dinî ve etnik çerçeve çizmek anlamına gelmemektedir. Amaç farklılıkları ayırtırmak değil, tüm inananları Müslüman kimliği ile bütünleştirmektir. Yani bu anlayışa göre; çokluk içinde birlik anlayışı geliştirilmek esastır.

Kur'an'da; Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze (tevhide) geliniz. Allaha başkasına tapmayalım. O'na hiçbir şeyi eş koşmayalım'

³ Mahmut Aydın, *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Ankara Okulu Yay. Ankara 2005, 98.

⁴ John Hick, *İnançların Gökkuşağı*, (çev. Mahmut Aydın), Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002, 8-17.

⁵ Geniş bilgi için bkz., Recep Kılıç, "Dinî Çoğulculuk Mu? Dinde Çoğulculuk Mu?" *Dinî Araştırmalar*, c. VI, sayı: 18, Mayıs-Ağustos 2004.

⁶ Gürol Irzik, *Bilimler Savaşı*, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2005, 9.

⁷ *Ali İnan*, 64.

buyrulmaktadır. Ayet'te Allah Ehl-i Kitab'ı Müslüman olmaya değil sadece Allah'ın varlığı ve birliğini kabul edip bu temel üzerine uzlaşmaya çağırılmaktadır. Ayrıca başka bir Ayet'te; *Kim Allah'a ve ahiret gününe iman ederse ve salih amel işlerse*⁸ kurtuluşa ereceği belirtilmektedir. Kur'an İslam dışındaki din mensuplarını bile; "Allah'ın Varlığı ve Birliği İlkesi"nde uzlaşmaya çağırdığına göre bu olgu, İslam toplulukları içerisinde niçin mümkün olmasın? Açıktır ki; mezhepleri birleştiren unsurlar, kendilerini birbirlerinden ayıran ve farklı kılan şeylerden daha fazladır ve önemlidir. En azından müşterek kültür ve medeniyetin mensupları, bu ortak paydaları göz önünde bulundurarak birlikte yaşamının yollarını aramalıdır.

Muhafazakâr/gelenekçi bir din anlayışına sahip kişilerin bu anlayışa tepkisel bakabileceği tahmin edilebilir. Ancak daha objektif bir gözle bakıldığında mezhepsel çoğulculuk fikrinin gerçekçi, mantıklı ve pratikte daha uygulanabilir olduğu düşünülebilir. Bu çalışmada ileri sürülen görüşler sadece bizi bağlamaktadır ve konu hakkındaki nihai görüşler olma iddiasında değildir. Bu çalışma; dinler arası diyalog ve dinî çoğulculuğun sıkça tartışıldığı günümüzde Müslümanların toplumsal bir problemine dikkat çekmek amacı taşımaktadır. Yine bu çalışmada tartışılan görüşler ilk defa ortaya konulmuş görüşler olmamakla birlikte *mezhepsel çoğulculuk* kavramı adı altında bütünleştirilerek özgün bir boyut kazandırılmıştır.

Mezhepsel çoğulculuk anlayışı; ülkemizdeki farklı din yorumlarına saygı duyulması, toplumsal barışın gerçekleştirilmesi, özellikle mezhep, tarikat ve cemaat farklılıklarının ayrışmaya neden gösterilmemesi, insana ve düşünceye saygının kökleşmesi noktasında öneriler sunmayı amaç edinmektedir. Yine bu anlayış ile amaçlanan, fikir hürriyetine saygılı insanlardan meydana gelen bir toplumun oluşmasına yönelik bir anlayış geliştirmektir.

Mezhepsel Çoğulculuk

Mezhepsel çoğulculuk kavramı ile bir din içerisinde bulunan pek çok farklı anlayışların birlikte yaşayabilme teolojisi ve felsefesi kastedilmektedir. Değişik din anlayışlarının farklılıkları ile tanınması ve kabul edilmesinin dolayısıyla barış içinde birlikte yaşayabilmenin imkân ve yollarının geliştirilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Yine mezhepsel çoğulculuk kavramı ile kastedilen, farklı düşünenleri Müslüman kitleden kopararak yeni bir kimlik kazandırmak değil aksine, bu farklı anlayışların İslam Dairesi içerisinde Müslüman kimlikleriyle kabul edilebileceğine vurgu yapmaktır.

Günümüzde Müslümanların çoğu dışlayıcı/tekçi bir din anlayışına sahiptir. Yani sadece kendi mezhebinin hak olduğunu düşünmektedir. Bazı Müslümanlar da diğer mezheplerde de hakikatin var olabileceğini, bu

⁸ Mâide 69.

sebeple Ehli Kible'nin tekfir edilmemesi gerektiğini savunmaktadır.⁹ Mezhepsel çoğulculukta ise her mezhebin içerisinde hakikatlerin olduğu ve hakikatlerin farklı şekillerde anlaşıldığı, nihai hedefin tevhit ilkesi olduğu ve bu ilke ile birlikte nübüvvete ve ahirete inanan herkesin kurtuluşa erecek muvahhitler olduğu kabul edilmektedir.

Başkalarının din anlayışlarına müdahale etmeme ve saygı duyma şeklindeki anlayış, din alanının özgür bir yaşam alanı olmasını sağlamaktadır. Saygı ve tanımaya dayalı din anlayışı mezhepsel çoğulculuğun temelini oluşturmaktadır. Mezhepsel çoğulculuk anlayışında kişi, kendi mezhebinin/din anlayışının hakikatliği konusunda ona özel bir değer atfedebilir. Zaten bu yapılmaz ise bir mezhebe bağlı kalmanın mantığı ortadan kalkar. Ancak diğer mezheplerin de var olduğunu kabul ederek onlara saygı gösterir ve dindışı görmez. Sınırlarını çizmeye çalışacağımız mezhepsel çoğulculuk anlayışına göre İslam'da mezhep tektir. Ancak tek mezhepten kastımız mezhepleri tek bir görüşe indirgemek değildir. Tam aksine tevhit ilkesine bağlı kalmak şartı ile farklılıkları tek bir dairenin/İslam'ın içerisinde kabul etmektir.

Mezhepsel çoğulculuk anlayışında, mezhepler içerisindeki din anlayışlarını mutlakçılık, tekelcilik, müsamahasızlık, fanatizm, çatışma, dışlamacılık gibi kavramlardan kurtararak, bunun yerine sevgiyi, saygıyı, uzlaşmacı hoşgörüyü hâkim kılmak esastır. Tüm Müslümanları tek bir doğru İslam anlayışı üzerinde birleşmeye zorlamak aslında onları daha fazla bölmekte ve aralarındaki gerilimi daha da artırmaktadır. Mezhepsel çoğulculukta her türlü gelenek eleştirilebilir. Ancak geleneği eleştirirken amaç, geleneği kendi dönemindeki mantıkla sorgulayarak ve yargılayarak ortadan kaldırmak değil, tam aksine geleneğin kutsallaştırılmasına ve onun mutlak geçerliliği iddiasına karşı çıkmaktır.

Kendi inançlarımızı daha derinlemesine, başkalarının inançlarını da doğru olarak öğrenmek çok daha uyumlu bir yaşam sürmemizde bize yardımcı olacaktır. Farklı din anlayışlarını kucaklayıp öğrenmek milli bütünlüğümüzün sağlanması açısından da önemlidir. Arzulanan ideal toplum hayatına ulaşmak istiyorsak öncelikle kim olduğumuzun farkına varmalıyız. Bizler gerçekte kim olduğumuzu öğrenmek için ötekinin bakış açısına ihtiyaç duyarız. Farklı yorumlara inanan insanlar, birbirlerinin inançlarını sorgulamaları veya empati kurmaları sayesinde gerçekte neye inandığını daha derinlemesine anlama imkânına sahip olur.¹⁰

Mezhepsel çoğulculuk anlayışında hak mezhep kavramı aslında reddedilir. Ancak mezheplerin hangilerinin hak olduğunu tespit edecek olursak, bunun da değişmeyen ve değişmeden de kalacak olan *tevhit ilkelerine* sıkı sıkıya bağlı kalan mezhepler olacağını söyleyebiliriz.

⁹ Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Isparta 2001, 7.

¹⁰ Ovey N. Muhammed, "Çok Kültürlülük ve Din Eğitimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2003), 288.

Peygamberi bir, kıblesi bir, kitabı bir, dini bir olan Müslümanlar pekâlâ tevhit ilkesi altında uzlaşabilirler. Anlaşmazlık noktaları ise Allah'a havale edilir. Nitekim Kur'an'da *Dönüşünüz yalnızca banadır. Hakkınızda anlaşmazlığa düştüğünüz şeyde aranızda ben hükmedeceğim*¹¹ şeklinde buyrulmaktadır. Kur'an'da ilkeleri belirtilen ve Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği din olan İslam, Peygamberden sonra fıkıhçılar ve kelamcılar tarafından dar kalıplar içine sokularak tekfir, bidat, haram mekanizmalarının çokça kullanıldığı bir din haline getirilmiştir. Aslında Müslümanların herhangi bir mezhebe bağlı kalmadan da dinlerini yaşayabilecekleri, zira ne Kur'an'ın ne de sahih sünnetin, Müslümanlara herhangi bir mezhebi telkin etmediği ileri sürülebilir.¹²

Mezhepsel çoğulculuk anlayışına göre mutlak ve ilahi bir hakikat vardır, mezhepler de bu mutlak inanca ulaşmayı sağlayan yollardır. Bunu aşağıdaki örnekle açıklayabiliriz:

*Hak din gökten inen suya benzer. Tıpkı gökten tek tür su indiği gibi, aslında gönderilen din de birdir; fakat insanlar farklı dinlere ve çeşitli mezheplere sahiptir. Hâlbuki kendisine uyulması istenen din bir tanedir; tıpkı gökten inen bir su gibi. Su gökten temiz ve eşit olarak indiği halde, toprağın bileşiminde bulunan unsurların renginin, tadının ve kokusunun değişik olması, suyun da tadını, rengini, kokusunu vb. değiştirir. O zaman suyun bazıları tuzlu, bazıları tatlı olur; kimisinden faydalanılır, kimisinden faydalanılamaz. Bu, yeryüzünün cevherlerinin değişik olmasından dolayıdır. Eğer yeryüzünün durumu bu şekilde olmasaydı, gökten inen suyun hepsi tatlı ve temiz olurdu. Çünkü aslı ve özü itibarı ile gökten inen su tatlı ve temiz olduğu halde, yere indikten sonra değişmektedir. Eğer su, üzerine indiği toprağın durumuna göre değişmeseydi, o zaman, kendisinden faydalanılan su da tek tür olurdu, yani sadece "tatlı-su" olurdu.*¹³

John Hick mutlak gerçek ile onun farklı tasvirlerini fil anekdotu ile anlatır:

Daha önce hiç filden haberi olmayan bir grup kör adamın önüne bir fil getirilir. Biri filin bacağına dokunur ve filin büyük bir canlı sütun olduğunu söyler. Başka birisi hortumuna dokunur ve filin büyük bir yılan olduğunu söyler. Başka birisi dişine dokunur ve filin bir sapan demiri gibi olduğunu söyler... tabii ki hepsi doğru söylemişti fakat her birisi bütün gerçekliğin sadece bir cihetine atıfta bulunmuştu ve eksik kıyaslamalarla anlatmışlardı.¹⁴ Mezhep farklılıkları da bu şekilde olup her mezhebin öne çıkardığı bir görüş vardır. Tüm mezhepler tek olan Allah'a yönelmektedir. Bazıları buna ilk sebep, bazıları İslam'ın temel direği dese de öz, tevhit ilkesidir. Tevhit ilkesi

¹¹ *Ali İmran* 55.

¹² Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 2.

¹³ Hanifi Özcan, *Maturüdi'de Dinî Çoğulculuk*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul 1999, 99.

¹⁴ Hick, 84; Michail Peterson, *Akl ve İnanç -Din Felsefesine Giriş*, (çev. Rahim Acar), Küre Yay., İstanbul 2006, 389.

yanında her mezhebin farklı dinî ritüelleri vardır. Bu şekilsel uygulamaları tartışmak gereksizdir. Müslümanlar kendi aralarında kendi dinleri hakkında bilimsel etkinlikler düzenleyerek ortak değerler üretebilirler. Her mezhebin öne çıkardığı uygulamalar İslam'ın değil o mezhebe mensup olabilmenin şartı olarak görülmelidir. Mesela, "İmamet Nazariyesi"ne inanmak Müslüman olmanın şartı değildir ancak, Şii/Caferî olmanın şartıdır, diyebiliriz. Burada Şiiler'in bu anlayışına diğer Müslümanlar koşulsuz olarak saygı göstermek durumundadır. Şiiler ise diğer Müslümanların bu nazariyeye inanmamasından bir rahatsızlık duymamalı ve bu nazariyeyi dinin değil, mezheplerinin şartı olarak kabul etmeleri gerekir.

Mezhep müntesipleri mezhepleri; dışlayıcı, aşağılayıcı ve tahkir edici ifadelerle isimlendirmemelidir. Bundan şiddetle kaçınmalıdır ve mezhepler kendi beyanlarına göre kabul edilmelidir. Farklı görüşleri anlamaya çalışmak, farklı yaşam biçimlerine saygı göstermek öncelikle bir özgüven meselesidir ve bu özgüven toplumumuzda fazlasıyla vardır.

Allah'ın rahmeti tek bir dinin tek bir yorumu için mi olacak? Diğer mezhepler ebedî azaba mı uğrayacak? Kurtuluşa eren mezhep mensupları araştırarak ve inceleyerek mi bu mezhebi seçtiler, yoksa bu mezhebi seçmelerinde ilahi irade sonucu buldukları sosyal çevre ve kültürel ortam mı etkili olmuştur? Şayet doğuştan giydirilen kültürel kimlik sayesinde Müslüman olmak bir imtiyaz ise Allah niçin sadece bir mezhebi kurtuluşa erdirdin? Bu Allah'ın rahman ve rahim sıfatları ile örtüşüyor mu?¹⁵ Bu gibi soruları çoğaltabiliriz. Kimin kurtuluşa erip kimin eremeyeceği konusu Allah'ın bilgisi ve yetkisinde olduğu düşünüldüğünde, bu noktada kesin konuşmak yerine açık uçlu cümleler kullanmak daha yerinde olacaktır. Ancak mezheplerin tevhit ilkesine bağlı ve hemen hemen aynı ahlaki ilkeleri öğütlediği düşünüldüğünde ve mezhep seçiminde kişinin kendisinden çok ailesinin etkin rol aldığı dikkate alındığında, mezhep mensuplarını eşit görmenin daha doğru olacağı söylenebilir.

Mezhepsel çoğulculuk düşüncesi ele alınırken "şirk" ve "batıl" kavramları yerine Kur'an'ın en temel vurgularından olan "tevhit" kavramına vurgu yapılmaktadır.¹⁶ İslam'da âlem, yaratıcının birliği ve yaratılanların çokluğu şeklinde iki esas üzerine bina edilir. İslam bir yandan tevhit ilkesini savunurken bir yandan da âlemin çokluğunu, Tanrı'nın özelliğinin bir tezahürü olarak görür. Sonsuz sayıdaki renkler, ışıklar, şekiller, varlıklar O'nun birliğini yansıtır. Her ülke tek sesli bir topluma sahip değildir ve tek sesliliğin faydadan ziyade zarar getireceği açıktır.

Allah kendini âlemlerin Rabbi, rahman ve rahim sıfatıyla tarif etmekte ve bu sıfatlarıyla ona inananlara kucak açmaktadır. Öyleyse bizim, farklı bir yorum getirdiği için aynı dine inanan insanları dışlamamız Allah'ın da

¹⁵ Mehmet Okuyan, Mustafa Öztürk, "Kur'an Verilerine Göre Ötekinin Konumu", *İslam ve Öteki*, Kaknüs Yay., İstanbul 2001, 203.

¹⁶ Krş., Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, II.Bası, İstanbul 2009, 32.

hoşuna gitmeyecektir. İslam dünyasında dışlamacı/tekçi anlayışın kök salmasındaki en büyük amillerden biri de 73 fırka hadisidir. Buna göre ümmet 73 fırkaya ayrılacak, Resulullah ve ashabının yürüdüğü yolda olan biri dışında diğerleri cehenneme girecektir. Bu cennete girecek olan fırka da kurtuluşa eren fırkadır/fırkatu'n-naciyedir.¹⁷ Bu hadisin sıhhat yönünden zayıf olduğu ve zahiri manası ile de kabul edilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Bu hadisin, Mezhepler Tarihi yazarılarını da zor durumda bıraktığı ve onların mezheplerin sayısını bu rakama çıkarmak veya bu rakamda dondurmak için özel bir çaba sarf ettikleri dolayısıyla tenakuza düştükleri tarihi bir gerçektir. Bu hadisi esas alan eserlerin bir mezhep hariç diğerlerini bidat veya küfürle suçlaması dışlayıcı/tekçi anlayışın daha çok hâkim olmasına sebep olmuştur. Dışlayıcılık/tekçilik; sadece bir tek dinî yorumun mutlak hakikate sahip olduğunu, bununla uyuşmayan diğer yorumların ise yanlış ve batıl olduğunu savunan ve kurtuluşun sadece kendi mezhebinde olacağını ileri süren paradigma olarak tanımlanabilir.¹⁸ Bu anlayış, mezhepsel çoğulculuk anlayışı ile tezat oluşturmaktadır. Düşüncelerde taassup ve katılık ayrımcılığa ve toplumsal huzursuzluğa sebep olmaktadır.¹⁹ İnsan doğasına saygılı olanın taassubu olmaz. Taassup insanın yaratılış felsefesini inkârdir. Taassubu, farklı din anlayışlarını kabullenme ve tanıma söndürür. Yani Mezhepsel çoğulculuğun temel ilkeleri ile taassup ortadan kalkar.

Haricilerin kendi din anlayışları adına gerçekleştirdikleri vahşice eylemler ve son olarak da Irak'ta bu tarzda meydana gelen olaylar, tekfirci/dışlayıcı din anlayışının ne kadar tehlikeli sonuçlar doğurabileceğini bizlere göstermektedir. Bir insan, gerçekleştirdiği intihar eylemiyle yüzlerce insanın ölümüne sebep olabilmektedir. Yine, ibadethaneler basılarak orada bulunanlar canlı canlı yakılabilmektedir. Burada en acı şey ise, gerçekleştirilen eylemlerin din adına yapıldığının iddia edilmesidir. Hâlbuki İslam'a göre insan hayatı kutsaldır. Hatta İslam dini haksız yere bir kişiyi öldürmeyi tüm insanlığı öldürmekle eşit saymış, bir canı kurtarmayı da tüm insanların hayatını kurtarmaya denk saymıştır.²⁰ Bu yaşananlara bakıldığında, diyaloga en çok aynı dine inanan Müslümanların muhtaç olduğu görülecektir.

Kendisi gibi düşünmeyeni tekfir etmek İslamî bir davranış şekli değildir. İslam kültürüne göre bir meselede, doksan dokuz ihtimal küfür tarafında olsa, bir ihtimal de bu küfrü ortadan kaldırıyor gözükse bile

¹⁷ Hadisin geniş tahlili için bkz. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, Nur yay., İstanbul 1996; Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, Bileşik Yay., İstanbul 1999, 10-11; Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Çorum 2008, 17 vd; Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 4-5.

¹⁸ Krş., Adnan aslan, "Batı Perspektifinden Dinî Çoğulculuk", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, 1998, 146-147.

¹⁹ Krş., Nevzat Y. Aşkoğlu, "Hoşgörü ve Tolerans Üzerine", *MEB Din Öğretimi Dergisi*, sayı: 38, Ankara 1993, 43.

²⁰ *Mâide* 32.

tekfirden yana olmamak gerekir. Mezhepsel çoğulculuk anlayışı ile toplumsal barış ve ahenk sağlanabilir. Mezheplerin eşitliği ilkesi mezhepler arası çatışmaları, ayrımcılıkları ortadan kaldıracak; herkese eşit, saygı ve muhabbetle yaklaşılacaktır. Müslümanlar, İslam'ın farklı yorumlarının olabileceğini, kendilerinin de bunlardan birine mensup olsalar bile diğerlerine hoşgörü ile bakılabileceği şuuru varabilirlerse, pekâlâ bu çoklu inanç yorumu içerisinden birlik sağlanabilir.

Kur'an ve Sünnet; hoşgörü, tolerans hususunda en güzel örnekleri sunmuştur. Affetme, kusura bakmama, farklılıkları anlayışla karşılama gibi manalara gelen hoşgörüde temel ilke, karşımızdakini olduğu gibi kabul etme, ona istediği gibi olma imkânı verme, farklılıkların bilincine varma, değişik düşünce ve yorum farklılıklarına anlayışla bakabilmedir.²¹ Mezhepsel çoğulculuk aslında hoşgörünün ileriki aşamasıdır. Çünkü hoşgörüde daha çok katlanma ve sabretme vardır. Hâlbuki Mezhepsel çoğulculukta tanıma ve kabul etme kavramları öne çıkmaktadır.

Farklı yorumlara mensup insanlar arasında geliştirilen hoşgörü, tanıma ve kabullenme esaslarına dayalı ilişkiler, bizi mezhepsel çoğulculuğa götürür. Varılması hedeflenen ise farklılıkların kabul edilmesi, tanınmasıdır. Bunun için farklı anlayışların anlaşılması noktasında çaba sarf edilmelidir. Farklı anlayışlara sahip insanlar ancak karşılıklı anlayış ve saygı ortamında birlikte yaşayabilirler. Sevgi ve saygı insani ilişkilerin kurulabilmesi ve sürdürülebilmesi hususunda kilit rol oynar. Nitekim Peygamberimiz: Allah'a yemin ederim ki Müslüman olmadıkça cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de tam anlamıyla Müslüman olamazsınız²² ve yine başka bir hadiste; sizden hiç kimse kendisi için istediği şeyi kardeşi için de istemedikçe gerçek anlamda iman etmiş olamaz²³ buyurarak Müslümanlar arasında sevgi ve paylaşımcılığın ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.

Mezhepsel Çoğulculuk Açısından Din ve İslam

İslam literaründe din, "Allah'ın varlığına ve birliğine inanıp kabul etmek, O'na boyun eğmek ve teslim olmak; her şeyin O'ndan olduğunu kabul etmek ve ibadeti sadece O'na yapmak"²⁴ olarak tanımlanabilir. Dinin özünde boyun eğme, itaat etme, teslim olma, inanma ve bağlanma vardır.²⁵ Kur'an'da Allah'a kulluk ve Allah'a ve peygamberine itaat²⁶e davet vardır. Kur'an'ın muhatabı bütün insanlıktır. Kur'an'ı vahyeden Allah belli bir milletin, coğrafyanın ilahı değil, O bütün âlemlerin Rabbi olan Allah'tır.

²¹ Melih Yüreşen, *Çeşitlilikten Özgürlüğe*, Ankara 1998, 260.

²² Buhari, *Edebü'l Müfret*, C. 1, H.no: 280, 359.

²³ *Tecrid*, C.1, H.No: 13, 30.

²⁴ el-Mâturidi, Ebû Mansûr, Muhammet b. Muhammet b. Mahmut, *Kitâbü't-Tevhid*, (thk. Fethullah Huleyf), İstanbul 1979, 94-95, 191.

²⁵ el-Mâturidi, 400.

²⁶ Nisa 64: *Enbiya* 25.

Din, insanları manevi bağlarla birbirine bağlar, kardeş eder; insan haklarının çiğnenmesini önler; fertlerden birbirlerinin hürriyetlerine riayet etmelerini ister; onların vazife hislerini ve işe bağlılıklarını sağlar. İnsanları sevmeyi, milletini yükseltmeyi, memleketini korumayı ve aileye bağlılığını telkin eder; büyüklere itaati, arkadaşlara saygıyı, küçüklere sevgiyi zayıflara acımayı öğretir. Bu sebeple Müslümanlık, insanlar arasında düzen ve iyi ahlak kurmak, cemiyeti hurafelerden temizlemek, fertleri olgun kişi haline getirmek, cemiyeti bayındırlık ve esenlik içinde yaşatmak ve insanları Allah'ın birliği, tevhit inancı üzerinde birliğe götürmek amacını güder.²⁷

İslam'da fitrata uygun olan din, tevhit dini ve tevhit inancıyla ifade edilir. Allah, insanları iyi şeyler yapmaya çağırması, kötü ve zararlı şeyleri aklen çirkin göstermiştir. Allah, Kur'an'da *Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez*²⁸ ve yine *dinde zorlama yoktur*²⁹ buyurarak dinin fitrata uygun olduğu ve insanların kabullenebileceği hükümleri ihtiva ettiğini bildirmektedir.

Kelime-i Tevhit; *lailahe illallah Muhammedin Resulullah* lafzında anlamını bulur. Yani, Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın elçisidir. Kelime-i Tevhit, İslam'ı kabul etmenin de ilk şartıdır. Tevhit ilkesiyle birlikte nübüvvet ve ahiret inancı, bütün ilahi dinlerin değişmez ilkesi olmuştur. Yani Hz. Âdem'den Hz. Peygambere kadar bütün dinler bu ilkeyi savunmuş ve İslam adını almışlardır. Ancak tarihi akış içerisinde insanlar, beşeri zaaflarından dolayı dinden uzaklaşmışlardır. Dinde meydana gelen değişmeler neticesinde Allah, yeni Peygamberler göndererek insanları tevhit dinine girmeleri için vesile kılmıştır. Kur'an'da birçok ayette tevhit ilkesi vurgulanmıştır: *Gerçek şu ki, bu bir tek din olarak sizin dininizdir. Ben de sizin Rabbinizim. O halde başkasına değil, bana kulluk edin.*³⁰ *Tanrımız birdir ve biz O'na teslim olmuşuzdur.*³¹ *İşte sizin tebliğ ettiğiniz din, tek bir dindir. Ben de sizin Rabbinizim. Sadece benden sakınınız. Buna rağmen insanlar dinleri konusunda farklı farklı guruplara ayrıldılar onlardan her gurup kendi dinini beğendi*³² ayetleri bunlar arasında sıralanabilir.

Kur'an'da birçok ayette dinin tevhit ilkesi üzerine bina edildiği, insan fitratının da buna uygun şekilde yaratıldığı belirtilmiştir. Bizim tartışmaya açtığımız; "mezhepsel çoğulculuk" anlayışında da asl olan tevhit inancıdır ve mezhepleri tevhit ilkesi çerçevesinde uzlaşmaya davet vardır. Bu anlayışın ilkeleri Kur'an'ın ilkeleri ve hedefleri ile uyumaktadır. Kur'an'da Allah; *Biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık*³³ yine *göğü Allah yükselti ve mizanı*

²⁷ Yusuf Ziya Yörükân, *Müslümanlık ve Kur'an-ı Kerim'den Ayetlerle İslam Esasları*, Doğu Matbaacılık, Ankara 1993, 19.

²⁸ Bakara 185.

²⁹ Bakara 256.

³⁰ Enbiya 92.

³¹ Ankebut 46.

³² Mû'minûn 52-53.

³³ Kamer 59.

(dengeyi) O koydu³⁴ buyurmaktadır. Bu mizan, âlemde geçerli olduğu gibi inanç dünyası için de geçerlidir. Kur'an'ın hedefi tevhit akidesine sahip bireylerden tevhit toplumunu oluşturmaktır. Tevhit üzere bulunduğu zaman toplumda adaleti gerçekleştirmek de mümkün olur. Müslümanların sorunlarını çözmek için ortak kaynakları olan vahye yönelmeleri temel esas olmalıdır. Neticede; tevhit ilkesinde birleşince de farklılıkları tanıma, anlama ve saygı oluşabilecektir.

Din toplumumuza, kültürümüze ve hayatımıza bütünüyle etki etmektedir. Öyleyse dini, çağdaş gelişme ve değişimleri göz önünde bulundurarak, birleştirici ve bütünleştirici bir düşünce ve duygu kaynağı olarak yeniden ele almak gerekmektedir. Yüz yıllar boyu şekillenmiş tarihi mirasa, dini düşüncenin katı muhafazakâr anlayışı yerine, ilmi esaslar içinde ve çağdaş gelişmeler istikametinde problemlere çıkış noktaları bularak sahip çıkmalıyız.³⁵

Yüce Allah Kur'an'da; *Doğrusu biz sizi bir erkek ve bir dişiden yaratık ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık.*³⁶ buyurmaktadır. Bu ayet herkesin eşit olduğuna ve hiç kimsenin bir üstünlük iddiasında bulunamayacağına vurgu yapmaktadır. Dolayısı ile farklılıklara saygı duyulması gerektiğine işaret vardır. Yine Yüce Allah Kur'an'da, *Allah'a ve ahiret gününe inanıp Salih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur, onlar üzüntü çekmeyeceklerdir*³⁷; *Allah'a ve ahiret gününe inanıp iyi amel işleyenler üzerine asla korku yoktur; onlar üzülecekte değildiler*³⁸ buyurarak Allah'a ve ahiret gününe inanan ve salih amel işleyen insanların hangi inanç yorumunu benimserlerse benimsesinler, Rableri katında ödüllendirilecekleri, korku ve üzüntü çekmeyeceklerini ifade etmektedir.³⁹ Bu durumda tevhit ekseninde buluşan tüm mezheplerin Allah'ın rahman ve rahim sıfatından nasibini alacakları ileri sürülebilir.

Mâturîdî'ye göre iman ile İslam aynı anlama gelmektedir. İman; Allah'ın varlığına, birliğine, eşi ve benzeri olmadığına her şeyin O'nun dilemesi ve yaratması ile olduğuna inanmaktır. İslam ise; Allah'a hiçbir kimseyi eş koşmaksızın O'na teslim olmaktır. Yani birinin bulunması diğerinin de bulunmasını gerekli kılmaktadır.⁴⁰

Kur'an önceki peygamberlerin vaaz ettiği öğretiyi reddetmemiş bilakis tasdik etmiştir.⁴¹ Tevhit inancı, hiçbir Peygamber döneminde değişmemiştir ve değişmesi de mümkün değildir. Tüm dinler genel olarak

³⁴ Rahman 7.

³⁵ Fığlalı, *Din ve Lâiklik Üstüne Düşünceler*, Muğla Üniv. Tay., Muğla 2001, 46.

³⁶ Hucurât 13.

³⁷ Bakara 62.

³⁸ Mâide 69.

³⁹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1989, II / 95-96.

⁴⁰ Ebu Mansur el-Maturîdî, *Kitabu't-Tevhid Tercümesi*, (Trc. Bekir Topaloğlu), İsam Yay., Ankara 2002, 511.

⁴¹ *Ali İmran* 3-4; *Mâide* 6, 47.

aynı ahlaki prensipleri öğütler. İslam bütün dinlerin aynı kaynaktan geldiğini ve inanç esaslarında ayrılık olamayacağını kabul eder. Bu sebeple bütün Peygamberlere ve ilahi kitaplara inanılması gerekir. Dinler, Allah'ın birliğine ve ibadetin sadece O'na yapılmasına davet eder. Ancak şeriatlar farklıdır. Şeriatlar peygamberden peygambere değişiklik arz eder, din ise aynıdır.⁴² Peygamberler gönderildikleri toplumların dil, coğrafya ve kültür farklılıklarına göre farklı şeriatlar getirmişlerdir. Tevhit inancı dinin değişmeyen asıl olan yönünü, şeriatlar ise değişen yönünü oluşturmaktadır.

Şeriatların beşerî ve ilahî olmak üzere iki yönü vardır. *Dini ilahî olan ile beşerî olan arasındaki ilişki, kısaca şu şekilde ifade edilebilir: İlâhî olan vahyin insan hayatında fonksiyonel olabilmesi için beşerî bir faaliyet gerekir. Bu beşerî faaliyet olmaksızın vahiy, insan için her zaman bir anlam ifade etmeyebilir. Sözümlü ettiğimiz beşerî faaliyet, zaman ve mekân üstü olan evrensel vahiy ilkelerinin belli bir zaman ve coğrafyada yaşayan insanın özel durumlarına uygulanacak hale getirilmesi işlemidir. Bütünü ile beşerî olan bu işlem gerçekleşmeden, vahyin insan hayatına uygulanması mümkün olmaz. Bu açıdan bakıldığı zaman, vahyin bir yönünün evrensel, diğer yönünün de değişken olduğu gözükür. Değişkenlik, insanın anlama ve anlamlandırma formlarındaki değişkenlikle ilgilidir, vahiyden değil insandan ve insanın değişkenliğinden kaynaklanır.*⁴³ Bir başka deyişle din tektir, ancak şeriatlar çoktur. Allah her millete bir uyarıcı göndererek⁴⁴ aynı akideyi anlatmıştır. Böylece insanların dünya ve ahiret hayatında mutluluğa ulaştıracak temel ilkeler verilmiştir. Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gönderilen peygamberlere tebliğ edilen dinlerin ortak adı ise İslam olmuştur. Kur'an İslam'ı insan fitratına ve yaratılışına en uygun din olarak takdim etmekle⁴⁵ kalmaz, insanlara din olarak İslam'ı seçtiğini⁴⁶ de belirtir. Nitekim Allah Kur'an'da *Allah nezdinde hak din İslam'dır.*⁴⁷ *Kim İslam'dan başka din ararsa bilsin ki kendisinden böyle bir din asla kabul edilmeyecek ve o ahrette ziyan edenlerden olacaktır.*⁴⁸ *Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam'ı beğendim*⁴⁹ buyurarak bu gerçeği ifade etmektedir. Bu ifadelerden tevhit ekseninden uzaklaşan dinlerden Allah'ın razı olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Yine bu ayetlerde din ile İslam bir biri ile özdeşleştirilmiştir. Bundan dolayı bütün peygamberlerin getirdiği dinin gerçekte İslam olduğu kabul edilebilir. Ayrıca bu ayetlerde iki şey öne çıkmaktadır; tevhit/Allah'ı birleme ve Allah'a teslimiyet. Kur'an'da geçen İslam kelimesi müesses İslam manasının yanında mutlak olarak Allah'ın otoritesine boyun eğme ve teslimiyeti de

⁴² el-Mâturidî, 94-95.

⁴³ Kılıç, 34-35.

⁴⁴ Fâtır 24.

⁴⁵ Rûm 30.

⁴⁶ Bakara 132.

⁴⁷ Ali İmran 19.

⁴⁸ Ali İmran 85.

⁴⁹ Maide 3.

ifade eder. Ayetlerde geçen İslam kavramının İslam dininin özel adı olma yanında genel anlamda Allah'a teslim olma manasını da içermektedir. Hangi manada olursa olsun bu ayetler bizi İslam dini içindeki farklı yorumları kabul etmeye yani mezhepsel çoğulculuk anlayışına götürebilmektedir.

Özetle; bütün peygamberler İslam'ı (Allah'a teslim olmayı) öğütlemişlerdir. Dinlerin özü birdir. Bu anlamıyla diğer dinler de İslam'dır.⁵⁰ Nitekim *Sana da, daha önceki kitabı doğrulamak ve onu korumak üzere hak olarak Kur'an'ı gönderdik*⁵¹ ayetinde, dinlerin özünün aynı olduğu vurgulanır. Ancak toplumlara yeni kitap gönderilme nedeni, bozulan tahrif edilen dinî hükümleri yeniden tesis etmek içindir. Kur'an'ın başka bir ayetinde *her birinize bir din ve bir yol tayin ettik. Eğer Allah dileseydi hepimizi bir ümmet yapardı*⁵² denilerek dinin gayesinin, insanları tek tip ya da homojen bir yapıya dönüştürmek olmadığı vurgulanmıştır. Din insanlara farklılıklarına rağmen barışçıl bir ortamı tesis etme yollarını öğütlemekte birlikte bunun yollarını araştırmamızı da istemektedir.

Mezhepsel Çoğulcuğun Dinî ve Felsefi Temelleri

Dinlerin insanlık tarihi kadar eski olduğunu, her dinin farklı dönemlerde değişik toplumlarca farklı anlaşıldığını ve yaşandığını söyleyebiliriz. Diğer dinlerde olduğu gibi İslam tarihinde de birbirinden farklı din anlayışları ve yorumları ortaya çıkmıştır.⁵³ Genellikle belli bir şahıs etrafında kümeleşen grup veya toplulukların İslam'ı anlama ve yaşama şekillerinden mezhepler oluşmuştur. İslam dininin itikadî ve siyasî alandaki düşünce ekolleri diyebileceğimiz mezhepler, dinin anlaşılma biçimi ile ilgili farklılıkların kurumlaşması sonucu ortaya çıkmış beşerî oluşumlardır.⁵⁴ Dinin anlaşılmasında siyasî, içtimaî, iktisadî, tarihî, kültürel, coğrafi ve benzeri sebeplerin büyük tesiri olmuştur.⁵⁵ İnsanların bu tesirlerin de etkisiyle belli fikirlerin ya da şahısların etrafında odaklaşmalarıyla din anlayışında farklılaşmalar meydana gelmiştir. Bu farklı din anlayışları zamanla fikirlerin sistematize olmasıyla kurumlaşmış, sosyal, kültürel ve fikrî hayatta derin izler bırakarak, karşımıza mezhep olgusunu çıkarmıştır.⁵⁶

⁵⁰ Ateş, II/75.

⁵¹ Maide 48.

⁵² Maide 48.

⁵³ Kutlu, Sönmez, *Din anlayışında farklılaşmalar/Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*, Diyanet İşl. Başk. Yay., Ankara 2003, s. 9.

⁵⁴ Onat, Hasan, "Din Anlayışımızın Kaynakları Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Yurdu*, C. 13, Sayı: 75, s. 48.

⁵⁵ Mezheplerin doğuş sebepleri ile ilgili geniş bilgi için bkz., Fırlalı, Ethem Ruhi, *Güntümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2008, s. 42-110; Kutlu, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2008, s. 43-66; Sarıkaya, Mehmet Saffet, *İslam Düşünce tarihinde Mezhepler*, Isparta 2001, s. 17-57.

⁵⁶ Hasan Onat, "Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'an'ın Rolü" *1. Kur'an Sempozyumu*, Ankara, 1-3 Nisan 1994, s. 415.

Siyasî ve itikadî anlamda ortaya çıkan ilk mezhep Hariciliktir. Daha sonra Mürcie, Şia, Mutezile gibi itikadî yönü ağır basan mezhepler oluşmuştur. Fıkhi mezheplerin oluşumu ise Hicri II. Asır ve daha sonralarına rastlamaktadır. Ehl-i Sünnet ekolü; Haricilik, Mürcie, Şia ve Mutezile gibi mezheplerin görüşlerini sistemleştirip Müslümanların çoğunluğundan farklı olduklarını vurguladıktan ve ayrışma konularını açıkça ortaya koyduktan sonra, geride kalan ancak çoğunluğu teşkil eden Müslümanların görüş ve düşüncelerinin sistemli bir biçimde ifade edilmesi sonucu ortaya çıkmıştır.⁵⁷

İslam'da vücut bulmuş mezhepler, hangi zaman diliminde ortaya çıkmış olursa olsunlar *Fırkayı Naciye* yani *Kurtuluşa Ermiş Fırka* olduklarını kanıtlayabilmek için Hz. Muhammed'in yaşadığı zaman dilimiyle bir bağ kurma ve ilkelerini Kur'an'la temellendirme yoluna gitmişlerdir.⁵⁸ Kur'anî kavramlar, mezhepler tarafından tamamen kendi dini anlayışlarını/ideolojilerini yansıtacak şekilde subjektif ve siyasî kavramlar haline dönüştürülmüştür.⁵⁹ Mezheplerin, ana ilkelerini Kur'an'la temellendirmek istemeleri, bütünüyle sosyal içerikli bazı hususların din gibi telakki edilmesine yol açmıştır. Ancak gerçek şudur ki; *Hiçbir mezhep veya din anlayışı, mutlak doğru veya mutlak yanlış değildir.*⁶⁰

Günümüzde, geleneksel anlayışın kaynaklarını ve temel belirleyicilerini eleştirel bir süzgeçten geçirerek bilimsel, ahlakî ve dinî anlayışımızın yeniden inşa edilmesine ihtiyaç vardır. Böylece bazı mezhep, tarikat gibi kurumsallaşmış din anlayışlarının dayattığı otoritelerin (şahıs ve eserler) Kur'an ve Hz. Peygamber'i gölgelemesi engellenmiş olacaktır.⁶¹ Hz. Peygamberden sonra vahiy kapısı kapanmış olduğu için, hiç kimsenin genel geçer nitelikli, doğruluğu tartışılmayacak, Allah katından gelen özel bilgi sahibi olduğunu iddia etme hakkı İslami açıdan mümkün değildir. Tarihte oluşan mezhep, tarikat, cemaat ve tasavvufî oluşumlar dinî gerçekler değil, toplumsal gerçeklerdir.

İslam tarihi boyunca ortaya çıkan hemen her mezhep, kendisinin İslam'ı en iyi temsil eden, en doğru, en sahih ve hak, diğerlerinin batıl olduğunu iddia etmiştir. İnsanlar kendi mezheplerini ön plana çıkarabilmek için diğer mezhepleri kötüleme ihtiyacı hissetmiş ve mezheplerin leh ve aleyhlerine hadisler uydurmuşlardır.⁶² Hâlbuki Kur'an ilkelerine ters

⁵⁷ Hasan Onat, *Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2003, 135.

⁵⁸ Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s. 35 vd.

⁵⁹ Sönmez Kutlu, "Ehl-i Beyt Sembolik Kapitalinin Tarihi Süreç içinde semerelendirilmesi" *İslamiyat*, 3/3 (2000), s. 99.

⁶⁰ Kutlu, *Din anlayışında fakültaşmalar*, s. 14.

⁶¹ Sönmez Kutlu, *Çağdaş İslami Akımlar ve Sorunları*, Fecr Yayınları, Ankara 2008, s. 24.

⁶² Genç bilgi için bkz., Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 25-31; Mehmet Ali Büyükkara, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Mes'alesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 468 vd.

düşmeyen mezheplerin, isimleri, görüş ve düşünceleri ne olursa olsun, İslam dairesi dışına itilmesi İslam'a uygun bir davranış biçimi değildir.⁶³

Kur'an inanç noktasında kurumsallaşmaya pek sıcak bakmaz. Her insanın aklıyla ve hür iradesiyle imana ulaşması gerektiğini, hiç kimsenin bir başkasının günahını yüklenemeyeceğini ısrarla belirtir. Bir kimse Allah'a, Ahiret gününe, Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanıyorsa İslam dairesi içerisindedir. Hiç kimse bir başkasının Müslüman olup olmadığını belirleme hakkına sahip değildir. İslam dini bireysel kurtuluşu esas alır.⁶⁴ Kur'an'da belirtilen temel ilkelere inanan her insan hangi mezhepten olursa olsun İslam dairesi içerisindedir.⁶⁵ Kur'an'da, *...kim Muhsin olarak yüzünü (benliğini) Allah'a teslim ederse, işte onun Rabbi katında ecri vardır. Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar mahzûmda olacak değiller*⁶⁶ buyrulmakta yani Kur'an'ın kurtuluş konusundaki tutumunun net olduğu insanların kurtuluşa erip eremeyeceğinin Allah'ın otoritesi kapsamında değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Mezhep mensuplarının sadece kendi inançlarını üstün göyerek diğerlerini küçük görmeye devam etmelerini din hoş karşılamaz. Nitekim Kur'an da; *Allah'ın indirdiğine uyun, denildiğinde onlar "hayır biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız" dediler*⁶⁷ ve yine *Biz atalarımızı bir din üzerinde bulduk, bizde onların izinde gidiyoruz" derler*⁶⁸ buyrulmaktadır. Bu ayetlerde katı, tutucu gelenek "ataların yolu zihniyeti" adı altında eleştirilmektedir.

İlahiyatçıların halk ile iletişimlerinde, itikât (inanç) alanı ile yorum alanını, yani dini anlayış tarzını ayırmaları gerekmektedir. Çünkü kelâm kitaplarında bahis konusu edilen meselelerin hepsi inanılması zarurî olan meseleler değildir. Bir konunun inanç esası olabilmesi için Kur'an'da açıkça yer alması gerekir. Kur'an dışındaki delillerle sabit olan (mehdî inancı, Hz. İsa'nın nüzûlü, rüyetullah, şefaât, kabir azabı...vb.) meselelere inanmak zorunlu olmadığı için bunların itikat kitaplarından çıkarılması belki de daha doğru olacaktır. Çünkü İslam dininde akaid ile ilgili hükümlerin şüphe ve tereddüte yer bırakmayacak tarzda temellendirilmesi gerekir. Kur'an'da yer almayan tali konuları ise isteyen istediği gibi anlayabilir ve yorumlayabilir. Bu yorum şekli başkasını bağlamadığı gibi kişinin imanına da bir zarar vermez. Müslümanların inanıp inanmamakta serbest olduğu pek çok konuda inanmaya zorlanmasının, insanları İslâm çerçevesi dışına itmek anlamına geleceği ve onların en temel hak ve özgürlüklerine saldırı olacağı aşikârdır. Allah insanlara müjdeci ve uyarıcı olarak peygamberler göndermiştir. Peygamberlerine de kitaplar indirmiş ve onlarla hükmetmelerini istemiştir.

⁶³ Kutlu, *Din anlayışında faklılaşmalar*, s. 10.

⁶⁴ Krş., Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 32.

⁶⁵ Onat, Hasan, *99 Soruda İslam Mezhepleri*, Basılmamış Notlar, s. 7.

⁶⁶ *Bakara*, 112; Ayrıca benzer ayetler için bakınız., *Bakara*, 62, 94, 135; *Maide*, 69.

⁶⁷ *Bakara* 170.

⁶⁸ *Zuhruf* 22.

İnsanlar aralarında anlaşmazlığa düştükleri zaman başvuracakları ilk kaynak vahiydir, yani Kur'an'dır.

İslam dini tarih boyunca, sosyal değişme olgusu çerçevesinde farklı şekillerde algılanmıştır.⁶⁹ Dinin anlaşılması bağlamında ön plana çıkan anlayış veya problemler tamamen yaşanan ortamın canlı problemleridir. İslam'ın evrenselliği, onun her zaman ve her mekânda vahyin gösterdiği istikamette yeniden anlaşılması gerektiği gibi bir sonuç doğurmaktadır. Çünkü sosyal değişme olgusu, insanlığın tarihi akışında her zaman etkin olmuştur. Ancak İslâm'ın olduğu yerde sosyal değişme tek başına etkin bir faktör değildir. Kur'an'ın ana hedefi insanın fitrat üzere varlığını en iyi şekilde gerçekleştirebileceği ve insanca yaşayabileceği ahlaklı ve adil bir toplum meydana getirmektir. Dolayısıyla sosyal değişmenin bu hedefe uygun olarak şekillenmesi gerektiği açıktır.

İslam'da vücut bulmuş mezhepler, esas itibarıyla Müslümanların İslam'ı her çağda en iyi şekilde anlama ve yaşama arzularının doğal sonucudur. Ne var ki bir zenginlik belirtisi olan din anlayışındaki farklılaşmaların zaman içinde kurumsallaşması ve statik nitelik kazanması hem din anlayışını dondurmuş, hem de mezheplerin, dinin bir takım fonksiyonlarını üstlenmesine sebep olmuştur. Oysa mezhep imamlarının hiçbirisi başlangıçta bir mezhep kurucusu olarak ortaya çıkmış değildir.⁷⁰ Her Müslüman'ın her zaman İslam'ı en iyi şekilde anlama ve yaşama hakkı vardır. İslam; hiçbir kimsenin ya da hiçbir mezhebin veya cemaatin tekelinde değildir.

Dinî bilginin asıl kaynağı vahiydir. Vahiy ise sabit ve değişmezdir. Öyleyse değişip dönüşen veya dinin dışındakilerden etkilenen din değil dinî bilgidir. Dinî bilginin değişmesiyle farklı yorumların ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. Ayrıca milletlerin, kültürlerin, coğrafyaların, iklimlerin farklılığı ve diğer bazı özel şartlar gerek aynı dönemde, gerekse sonraki dönemlerde insanları farklı içtihatlar yapmaya da mecbur kılmaktadır. İctihat kapısı açıktır ve ilelebet açık kalacaktır. Çünkü devamlı değişen toplum hayatında içtihat zaruri bir hal almaktadır. Kur'an'da; *Sizin her biriniz için bir şeriat ve yol belirledik...*⁷¹ buyrulurken dinin inanç ve ibadet alanı dışındaki muamelat denen kısmının pekala değişebileceği vurgulanmıştır. Zaman, mekân ve toplumsal değişmeler göz önüne alınarak yeni yorumlar yapılabilir. Bu yeni yorumlarda vahiy, akıl ve toplumsal faydalar hep birlikte değerlendirilmelidir.

Mezhepler, aslında fikir zenginliğidir. İctimaî ve siyasî bunalımların yaşandığı dönemlerde, bunları aşma konusunda çözümler üretebilmek için ortaya çıkmışlardır. Belli dönemlerde belli problemleri çözmek için yapılan, daha sonra siyasî bir nitelik kazanan bu çözümler, sonraki nesiller

⁶⁹ Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik İslami Köktenciliğin Tarihi Temelleri*, İstanbul 2006, 13.

⁷⁰ Onat, *99 Soruda İslam Mezhepleri*, s. 2.

⁷¹ Maide 48.

tarafından itikadileştirilerek inanç konusu yapılmıştır. Mezheplerin bu şekilde algılanması, yeni çözümler üretmesine ve güncelliğini yitirmesine sebep olmuştur.⁷² Her mezhebin, düşünce hayatına getirdiği bir takım yenilikler ve zenginlikler vardır. Mesela, Haricilik sayesinde *Hilafet kureyşin hakkıdır* anlayışı ciddi şekilde tartışmaya açılmıştır.⁷³ Mürcie, iman-amel ve büyük günah meselelerinde diğer mezheplere karşı çıkararak fikir özgürlüğü, adalet ve hoşgörü esasına dayalı bir iman nazariyesi getirmiştir.⁷⁴ Mütezile, akli ön plana çıkararak, İslam medeniyetinin doğuşuna büyük katkı sağlamış; ayrıca Kindi, Farabi, İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd gibi İslam filozoflarının yetişmesine ve İslam felsefesinin doğup gelişmesine zemin hazırlamıştır. Farklı dinî yorumlara mensup topluluklar kültür desenleri oluşturarak, İslam Medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Fikir zenginliği ancak farklı anlayışların bir arada barış içerisinde bulunmasıyla sağlanabilir. Farklılıklardan düşmanlıklar değil, sentezler üreterek düşünce zenginlikleri oluşturulmalıdır.

Netice itibarıyla din, insan için gönderilmiştir ve bir amaç değil sadece araçtır. Hedefi insanın insanlığını en iyi şekilde gerçekleştirmesine rehberlik etmektir. Bir başka ifade ile amel, ahlak için, ahlak da iman için bir araçtır; iman ise, Allah'a ulaşmak için bir araçtır; dolayısı ile din bir bütün olarak amaç değil araçtır. Bu araç sayesinde insanın, hem bu dünyada hem de ölüm sonrası ahiret hayatında mutluluğa, huzur ve refaha ulaşması sağlanacaktır. Kur'an'da da *Allah ölümü ve hayatı, hanginizin daha güzel eylemlerde bulunacağını imtihan etmek için yarattı...*⁷⁵ buyrulurak dinin gayesi açıklanmıştır. Dine göre evrende asıl olan insandır. Her şey insanda başlar, insanda biter. Din kişi ve toplumdaki ahlaki erdemleri geliştirir ve yükseltir. *Sizin için din olarak İslam'ı beğendim*⁷⁶ ayeti Allah'ın insanı din için yaratmadığı, dini insan için koyduğunu göstermektedir.⁷⁷

İslam'da insanın inancına bakılmaksızın saygın bir varlık olduğu hem Kur'an'da hem hadislerde hem de pratik uygulamalarda yerini almıştır. Kur'an'da insan, Allah'ın ruhundan üflediği,⁷⁸ isimler öğrettiği,⁷⁹ diğer canlılardan üstün tuttuğu⁸⁰ bir varlıktır. Dinin amaç değil insan için araç niteliği taşıdığını gösteren en açık kanıt; Kur'an'ın kendini takdim ediş tarzıdır. Kur'an, ne ilimler ansiklopedisi, ne kanunlar kitabı ve ne de bir

⁷² Sönmez Kutlu, "İslam ve Mezhepler" *İslam'ın Bugünkü Meseleleri, Türk Yurdu*, Ankara 1997, s. 346-357.

⁷³ Mehmet S. Hatipoğlu, "İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik Hilafetinkureyşliliği" *A.Ü.İ.F.D.* XXIII, s. 162 vd.

⁷⁴ Geniş bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002.

⁷⁵ *Mülk* 2.

⁷⁶ *Maide* 3.

⁷⁷ Recep Kılıç, *Dini Anlamak Üzerine*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004, 12.

⁷⁸ *Secde* 9.

⁷⁹ *Bakara* 31.

⁸⁰ *İsra* 70.

anayasadır. Kur'an, rehber,⁸¹ müjdeleyici,⁸² beyan edici,⁸³ hakkı batıldan, doğruyu yanlıştan ayırıcı niteliğe sahip,⁸⁴ insanlığı karanlıktan aydınlığa çıkarıcı⁸⁵ bir kitaptır. Hz. peygamber Allah katından almış olduğu vahiyyle insanları uyarmıştır. Yani Kur'an bir uyarıcıdır.⁸⁶ Nitekim peygamberler insanları dine girmesi hususunda zorlamak için değil, öğüt vermek, insanları geleceğe hazırlamak, onlara rehberlik etmek, örnek bir model olmak için gönderilmiştir. Peygamberlerin tebliğciliği yanında müjdecisi, uyarıcı, öğüt verici, örnek model olma gibi görevleri de vardır. Nitekim Kur'an'da, *Sizin için Resulullah'da çok güzel örnek vardır*⁸⁷ buyrulmaktadır.

İslam'ın bir din olarak teşekkülü Hz. Muhammed'in yaklaşık 23 yıl süren peygamberlik dönemiyle sınırlıdır. Hz. Peygamber vahiy ve aklı birlikte etkin kılarak İslam'ın anlaşılması ve sağlıklı bir şekilde hayata geçirilmesi konusunda sağlam bir model ortaya koymuştur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlara düşen, bu sağlam modelden yararlanarak, vahiy eksen almak suretiyle zamana ve zemine uygun olan ve insan fitratıyla çelişmeyen sağlıklı din anlayışına ulaşmaktır.⁸⁸ Zaten Kur'an da İslam'ı, insan fitratına ve yaratılışına en uygun din olarak takdim etmektedir.⁸⁹

Mezhepler dinin anlaşılma biçimleriyle ilgili tezahürler olduğu için her ne sebeple olursa olsun mezhep ve din kavramlarının özdeşleştirilmesi mümkün değildir. İslam, ilahi bir dindir. Ancak İslam'ın anlaşılması planında ortaya çıkan her türlü oluşum insan ürünü olup beşeridir. Hz. Peygamberin vefatını müteakip ortaya çıkan, dinî nitelik taşıyan bütün oluşumlar İslam'ın anlaşılma biçimleridir. Bütünüyle beşeri olan bu tür oluşumların İslam'la özdeşleştirilmesi hem İslam'ın evrenselliğine hem de insan gerçeğine aykırıdır. Çünkü bir mezhebi İslam'la özdeşleştirerek onun prensiplerinin gelecek zamanlar için de geçerli olduğunu kabul etmek, onun evrenselliğini kabul etmemektir.⁹⁰ Bu noktada artık dinin anlaşılma biçimleri söz konusudur. İnsanlar içinde buldukları ortam ve bilgi birikimlerine göre, Kur'an'ın öngördüğü istikamette İslam'ı anlama ve yaşamaya çalışmak durumundadır. Beşeri nitelik taşıyan bütün olgu ve oluşumlar, tabiatı gereği her türlü tahlil ve tenkide açıktır. Her ne sebeple olursa olsun, dinin anlaşılma biçimlerinin din gibi mütalâa edilmesi ve geleneğin din haline getirilmesi, dinin etkinlik alanının daraltılması anlamına gelmektedir.⁹¹

⁸¹ Bakara 2.

⁸² Bakara 97.

⁸³ Ali İmran 138.

⁸⁴ Bakara 185.

⁸⁵ İbrahim 1.

⁸⁶ Onat, 99 Soruda İslam Mezhepleri, s. 3.

⁸⁷ Ahzab 21.

⁸⁸ Onat, Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci, s. 129.

⁸⁹ Rum 30.

⁹⁰ Kutlu, Çağdaş İslamî Akımlar, s. 58.

⁹¹ Onat, 99 Soruda İslam Mezhepleri, s. 5-6.

Bugün Müslümanları ayıran mezhepler değil, mezhepleri dinin yerine ikame eden, mezheple dini özdeşleştiren mezhepçi yaklaşımdır. Dikkatle incelendiğinde farklılıklara tahammülsüzlüğün dinden değil, dinleştirilmiş ideolojilerden kaynaklanmakta olduğu görülecektir.⁹²

Çeşitli faktörlere bağlı olarak bütün insan toplulukları hızla değişime uğramaktadır.⁹³ Din ve toplumsal yapı arasındaki etkileşim sosyolojik bir gerçekliktir. Neticede toplumla birlikte din anlayışı da hızla değişmektedir. Kur'an'daki bilgi ilahidir ve mutlaklıdır. Ancak Kur'an'dan elde edilen bilgi insanidir ve mutlak olduğu düşünülemez. Beşeri bilgi yapısı gereği her zaman sorgulanmaya açıktır. İnsanın dini anlama faaliyeti devam eden bir süreçtir. Sosyal hayatta ortaya çıkan değişiklikler, insanın anlama kodlarına tesir eder ve dini anlama düzeyine paralel olarak da değişikliklerin ortaya çıkmasını sağlar.⁹⁴ Bu bağlamda inanç ile insanın yapısı arasındaki ilişkiden de bahsedecek olursak, insan sürekli oluş halinde bir varlıktır. Yani insan her an yeni bir insandır. Bu oluş süreci hem fizyolojik hem de ruhsaldır. Sürekli değişen bireylerin oluşturduğu toplum da sürekli yenilenmektedir. Dolayısıyla birey ve toplum olarak sürekli bir değişim ve yenilenme söz konusudur. Bu değişim süreci içerisinde ister istemez din anlayışı da değişmekte, öne çıkan öğeler zamana ve zemine göre farklılıklar arz etmektedir.

Her insan yaratılış itibarıyla birdir. Bu sebeple insanların din olgusu konusunda farklı anlayışlara ve tutumlara ulaşmalarının kaçınılmaz olduğu söylenebilir. İnsanların birey olarak birliği herkesin eşyayı, olgu ve olayları öncelikle kendi açısından görmesi sonucunu doğurmaktadır. Görüş, düşünce ve kanaatler, her insanın yeteneklerine, bilgi birikimine, içinde yetiştiği ortama ve kapasitesine göre değişmektedir. İşin içine dinin inanç boyutu girdiğinde ide farklılaşmalar kendiliğinden bir kat daha artmaktadır. Çünkü inanç alanının görünen kısmı yani başkalarıyla ortak olan yönü çok azdır. Her insan sadece kendisi inanır, inancının niteliğini derinlemesine kendisi bilir. İnsan, yaratılış gereği inanan bir varlıktır. Din olgusunun insanla birlikte var oluşu ve insanlığın tarihi akışına damgasını vurması, bu inanmanın ne ölçüde etkin olduğunu göstermektedir. İnsanoğlu sürekli inanaç bir şeyler aramaktadır. Bu anlayışların merkezinde tevhid ilkesi vardır. Tek tanrı inancına ulaşamayanlar önlerine çıkan her şeyi kolayca putlaştırabilmektedirler. Öyle ki, korkulan ve sevilen şeylerin putlaştırılmasının yanında arzu ve heveslerin bile putlaştırıldığını söylemek mümkündür. Her putlaştırma olayı insan özgürlüğünün adım adım yok edilmesi demektir. Gerçek özgürlüğe açılan kapı, tek tanrı inancından geçmektedir.⁹⁵ Din insanın hem akıl, hem de sezgi yönüne hitap eder. Onu bütün boyutlarıyla bir bütünlük içerisinde kavrar ve şahsiyetine şekil verir.

⁹² İşcan, *Seleflik*, 11 vd.

⁹³ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, MEB Yay., İstanbul 1969, 158.

⁹⁴ Kılıç, 9.

⁹⁵ Onat, *99 Soruda İslam Mezhepleri*, s. 9-10.

Bu şekillenme vahiy ile olur. Vahiy dinî bilginin ilk kaynağı olması hasebiyle değişmez bir ölçüttür.⁹⁶

Her insan başlı başına bir dünya olduğuna göre, din anlayışında özgün bir boyut kaçınılmazdır. Üstelik bu özgün boyut sevgi, saygı ve hoşgörü ortamında muazzam bir zenginlik sağlayabilir. Ancak insanın sosyal bir varlık oluşundan kaynaklanan doğal örgütlenme arzusu, siyaset, ekonomi, sosyal değişme kısaca insanın yapısından ve içinde yaşadığı koşullardan kaynaklanan birtakım sebepler, farklılaşmayla başlayan süreci kurumsallaşma aşamasına doğru sürüklemektedir. Kur'an ayetlerini anlama, yorumlama ve uygulama hususlarında sayısız denebilecek kadar çok ayrılık ve farklılıklar yaşanmıştır.⁹⁷ Sonuçta yüzlerce mezhep ortaya çıkmıştır. İslam tek, evrensel ve değişmez olduğu halde, onu yaşayan ve yorumlayan Müslümanların sayısı kadar farklı Müslümanlık anlayışı vardır. Çünkü her bir ferdin dinî anlama ve yorumlaması sonucunda zihin dünyasında oluşturduğu din anlayışı farklıdır.

Allah gönderdiği dinin anlaşılması için insanların düşünmesini ve akıllarını kullanmasını istemektedir. Kur'an'ı Kerim'de 275 yerde *düşünmüyor musunuz? Akıl erdirmiyor musunuz?* gibi sorular sorulurken 200 ayette *düşünme* ve *tefekkür* emredilmektedir. 700 e yakın ayette ise *ilim* ve *ilme teşvik* vardır.⁹⁸ Yani Kur'an, ısrarla insanın düşünmesini, aklını kullanmasını, ibret almasını istemektedir. Düşünen insan ister istemez farklı görüşlere farklı değerlendirmelere gidecektir. İslam hiçbir alanda insan düşüncesinin önüne engel koymamıştır. İnsanın olduğu her yerde akıl ön planda tutulmuştur. Akıl ile vahiy aynı kaynaktan beslendiği için doğruya ulaşmada eşit durumdadırlar. Çünkü vahyin muhatabı vahyi anlayacak olan akıldır. İslam'ın akıllı insanları sorumlu tutması boşuna değildir. Kur'an'da verilmek istenen mesaj, insanların hiçbir baskı ve zorlama olmaksızın akıllarıyla düşünerek, hadiseleri değerlendirmeleri ve doğruyu ancak kendi zihni gayretleriyle bulmalarıdır. Mühim olan ulaşılan bilginin/dinin hiçbir baskı ve kısıtlamaya maruz kalmadan ifadeye dönüşmesi, açıklanması ve dinî bilginin fiiliyata geçirilmesidir. Kur'an'ın hedefi insanları maddi ve manevi kölelikten kurtararak düşünen, akleden, araştırıp öğrenen, bilgi üreten, salih amel işleyen şahsiyetler haline getirmektir.

İslam dünyasında yaşanmakta olan İslamî tefekkür hayatındaki durgunluğun arkasındaki esas faktör, Kur'an'ın anlaşılması bahsinde takınılan olumsuz tavırdan kaynaklanmaktadır. Çünkü Kur'an'ı okuyanın anlam ve onunla bilgilenme gibi bir endişesi bulunmamaktadır. Kur'an sadece sevap kazanmak için okunan ilahi bir kitap olarak görülmektedir.⁹⁹ Kur'an insanlara anlamak ve anlaşılacak üzere inmiştir. İlahi vahyin her dönemde yeniden yorumlanmaya, yeniden anlaşılmaya ihtiyacı vardır.

⁹⁶ Kılıç, 13.

⁹⁷ Fırlı, *Din ve Lailik*, 4.

⁹⁸ Fırlı, *İtikâdi Mezhepler*, 9.

⁹⁹ Kılıç, 15.

Kur'an'ın anlaşılabilirlik oranı şüphesiz kişinin aklına, bilgi birikimine ve eğilimine bağlı olarak farklılık arz eder. Kur'an'ı anlamak veya anlamaya çalışmak her Müslüman'ın görevidir. Ancak ondan dinî hükümler çıkarmak ihtisaslaşmayı gerekli kılmaktadır. Kur'an'ın mesajı insanların yorumlarından dolayı insanlaşmaktadır. Yani mesajın kendisi ilahî, anlaşılması, yorumlanması ve tatbikatı ise insanî olmaktadır. Bu sebeple mezhebi hükümler aslında Allah'ın emirleri değil, bu emirlerin yorumlanıp anlaşıldığı şekilde uygulanmasıdır.¹⁰⁰

Kur'an'daki, *De ki: Ey insanlar, ben sizin hepinize gönderilmiş Allah'ın elçisiyim...*¹⁰¹ ayetinden Kur'an'ın, tüm insanlığa hitap ettiği sonucu çıkarılabilir. Yani, İslam dini evrenselidir. Evrensel bir din olan İslam, bütün zaman ve mekânların dinidir. İslam'ın bu özelliği onun her zaman diliminde çağın getirdiği birikimlerden de yararlanmak suretiyle yeniden anlaşılması ve yorumlanmasını bir anlamda zorunlu hale getirmektedir. Ancak Müslümanlar H. III. asırdan sonra içtihat kapısının kapandığı ve içtihat yapacak ehil kimselerin bulunmadığı şeklinde birtakım İslam'ın özü ile bağdaşmayan görüşlerin arkasına sığınarak İslam'ın evrenselliğine zarar veren anlayış biçimlerinin içine düşmüşlerdir. Belli bir zaman diliminde oluşan anlayış biçimini evrenselleştirmek isteyerek daha sonraki asırlara taşıma yoluna gitmişlerdir. Böylece İslam anlayış planında kısmen de olsa dondurulmuş olmaktadır.¹⁰² Bu düşünce hayatındaki zenginlik sürecini de durdurmuştur. Hâlbuki hem insanın yapısından hem de dinin her zaman diliminde yeniden anlaşılma zaruretinden kaynaklanan görüş ayrılıkları da birer zenginliktir. Ancak görüş ayrılıkları eleştiriye kapalı bir zeminde kurumsallaşmaya başladığı zaman zenginlik olan farklılıklar insanların birbirlerini anlamalarını güçleştiren ciddi engeller haline gelebilmektedir. Eleştiriye kapalı zeminlerde oluşan düşünce gelenekleri, insanın özgürce düşünmesini neredeyse imkânsız hale getirmektedir. Bu durum düşünme özgürlüğünün kötüye kullanılması anlamını taşımaktadır.¹⁰³

İslam ve mesajının yeniden tanınması, tanıtılması için bu dinin çok iyi bilinmesi, onun evrensel ve değişmez yanı ile yerel ve değişebilir olan yanlarının görülüp gösterilmesi gereklidir.¹⁰⁴ Toplum hayatı çok çabuk değiştiği için hukukun da buna ayak uydurması lazımdır. Zamanın değişmesi ile hükümler de değişebilir. İlk dönemlerde müçtehitler bu açıdan üzerlerine düşen görevleri yaparak toplumun problemlerine çözüm yolları aramışlardır. Ancak sonra gelen âlimler, ilk dönem müçtehitlerini örnek almadıkları için hukukî normlar belli bir dönemle donarak kalmıştır. Ashabın ve ilk müçtehitlerin içtihat kapısının kapanması doğrultusunda hiçbir sözleri

¹⁰⁰ Fırlıklı, *Din ve Laiklik*, 3-4.

¹⁰¹ *A'raf* 158.

¹⁰² Krş., İşcan, *Selefilik*, 7.

¹⁰³ Onat, *99 Soruda İslam Mezhepleri*, s. 16.

¹⁰⁴ Fırlıklı, *Din ve Laiklik*, 3.

olmadığı gibi, aynı mezhep içinde birçok görüş ayrılıklarının olduğunu da bilmekteyiz. Ebu Hanife ile öğrencileri arasındaki ihtilafın, onun görüşleri ile İmam Şafii'nin görüşleri arasındaki ihtilafın daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. İslam'ın evrensel mesajının belli bir zaman diliminin sınırları içerisine hapsedilmesi evrensellik ilkesine de ters düşmektedir.

Üzerinde durulması gereken diğer bir husus ise Kur'an'ın siyasi meseleleri insana bırakmış olmasıdır. Kur'an siyasi meselelerle ilgili olarak, evrensel nitelik taşıyan genel ilkelerin dışında herhangi bir belirlemede bulunmamıştır. Bu genel ilkeler; İşlerin ehline verilmesi,¹⁰⁵ insanlar arasında adaletle hükmedilmesi,¹⁰⁶ Allah'a, peygambere ve mümin emirlere itaat edilmesi,¹⁰⁷ bilinmeyen şeyin peşine düşülmemesi,¹⁰⁸ şura sisteminin oluşturulması¹⁰⁹ şeklinde sıralanabilir. Kur'an, temel ilkeler belirleyerek siyasi sorumluluğu insana bırakmıştır.¹¹⁰ Hz. Peygamber'den sonra kimin halife olacağı, hangi şartları taşıyacağı, devletin yapısı ve yönetim biçiminin nasıl olacağı gibi kurumsal siyasetin konularına ilgi duymaz ve herhangi bir açıklamada bulunmaz.¹¹¹ Çünkü siyasi yapı, dinamik ve değişkendir; zamana, mekâna ve milletlere göre farklılık arz eder. Önemli olan adaletin sağlanması, insanların özgürlüğü ve mutluluğunun temin edilmesidir. Hangi siyasi sistem bunu en iyi şekilde karşılırsa İslamî anlayışa en uygun sistem olacaktır.¹¹² Ayrıca Kur'an, Müslümanların birlik beraberlik içerisinde kardeşçe yaşamasını emretmektedir. Kur'an'da *Toptan Allah'ın ipine sarılın, ayrılığa düşmeyin*¹¹³ buyrulmaktadır. Ayette geçen *Allah'ın ipi* şüphesiz Kur'an-ı Kerim'dir. Öyleyse Müslümanların düşünceleri ve anlayışları ayrılık gösterdiği anda kendilerini toptan Allah'a götüren ve birbirine bağlayan bağa yani Kur'an'a dönmeleri gerekmektedir. Böyle davranmakla da zaafıardan kurtulmuş olacakları gösterilmektedir.¹¹⁴ Müslümanların ayrı ayrı kamplara ayrılmamaları, birlik ve beraberliklerini muhafaza etmeleri hususunda Kur'an'da birçok emir vardır. Kur'an ayrılıkları şiddetle eleştirerek; *Dinlerini parça parça edip gruplara ayrılanlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur.*¹¹⁵ *Eğer bir hususta ayrılığa düşerseniz onun hallini Allah'a ve Resulü'ne götürün.*¹¹⁶ *Dini doğru tutun ve onda ayrılığa*

¹⁰⁵ Nisâ 58.

¹⁰⁶ Nisâ 58.

¹⁰⁷ Nisâ 59.

¹⁰⁸ İsrâ 36.

¹⁰⁹ Şûra, 38; Al-i İmran, 159.

¹¹⁰ Hasan Onat, "Türkiye ve Siyasal İslam" İslam'ın Bugünkü Meseleleri, *Türk Yurdu*, Ankara 1997, s. 176

¹¹¹ Kutlu, *Çağdaş İslamî Akımlar*, 181-182.

¹¹² Onat, *Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci*, 45.

¹¹³ Al-i İmran, 103.

¹¹⁴ Fırlıklı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 19.

¹¹⁵ En'am, 159.

¹¹⁶ Nisa 59.

*düşmeyin.*¹¹⁷ *Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın*¹¹⁸ buyurmaktadır.

Kur'an'ı Kerim'de Allah tefrikayı yani firkalaşmayı yasaklamış ve zararlarını göstermiştir. "Ümmetimin ihtilafında rahmet vardır" hadisinin sahilliği sorgulanabilirse de anlamının doğru olduğu söylenebilir. Çünkü ihtilâf, yani her alanda farklı görüşler serdetmek; düşmanlığa, tekfire ve kendisinin dışındakilere fikirlerini kabul etmeye zorlamadığı müddetçe rahmettir. İslam dünyasındaki farklı din anlayışları, mutlaklık iddiasında bulunmadığı ve kendisini İslam'ın temsilcisi, başkalarını *öteki* olarak görmediği sürece bir zenginlik olarak kabul edilebilir. Kur'an-ı Kerim insanlardan hoşgörüsüzlükte bulunup zulmeden,¹¹⁹ böbürlenerek kendini beğenen,¹²⁰ bozgunculuk çıkartan,¹²¹ haddi aşan,¹²² büyüklük taslayan,¹²³ gururlanıp şımaran¹²⁴ insanlar şiddetle kınanmış ve birliği beraberliği bozan kişiler olarak sunulmuştur.

İslam'da temel haklar kolektif varlıklara değil bireye verilmiştir. Kişiye verilen haklardan biri de dini anlama, yaşama ve inanma hakkıdır. Konu ile ilgili Kur'an'da birçok ayet bulunmaktadır. Mesela; *Deki, gerçek Rabbinizedir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.*¹²⁵ *Dinde zorlama yoktur. Artık hak ile batıl ayrılmıştır.*¹²⁶ *Ey Muhammed! Eğer Rabbin dileseydi yeryüzündekilerin hepsi iman ederdi. O halde sen inanmadıkları için insanları zorlayacak mısın?*¹²⁷ *Ey Muhammed! Sen öğüt ver. Esasen sen sadece bir öğütçüsün. Sen onlara zor kullanacak değilsin.*¹²⁸ *Sana düşen sadece duyurmaktır.*¹²⁹ *Sana ancak tebliğ etmek düşer*¹³⁰ buyrulmaktadır. Bu ayetlerde bildirildiğine göre hiç kimse kendi rızası olmadan Müslüman yapılamaz. Bununla birlikte kendi rızasıyla Müslüman olan birisinin önünde de hiçbir engel yoktur.¹³¹ İslam'ın temel kaynağı olan Kur'an, insanların inançlarından dolayı baskı altına alınmasını, onların zorla Müslümanlaştırılmasını yasaklamıştır. Kur'an ikna ve telkin metodunu tavsiye eder. Çünkü inanç gönül işi olup, aynı zamanda şahsi tercih ve vicdan meselesidir. Allah şuurlu ve hür yarattığı insanı özgür bırakmış ve onun iradesine müdahale etmek istememiştir. *İsteyen iman etsin isteyen*

¹¹⁷ Şura 13.

¹¹⁸ Al-i İmran 105.

¹¹⁹ Ali İmran, 57.

¹²⁰ Nisa 36.

¹²¹ Maide 64.

¹²² Maide 87.

¹²³ Nahl 23.

¹²⁴ Kasas 76.

¹²⁵ Kehf 29.

¹²⁶ Bakara 256.

¹²⁷ Yunus 99.

¹²⁸ Gaşiye 21-22.

¹²⁹ Şura 48.

¹³⁰ Rad 40.

¹³¹ Bkz. Şeker, Mehmet, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İhtida Etmenin Şartları" *Diyanet Dergisi*, C. 41, Sayı:2, Nisan-Mayıs-Haziran, Ankara 2005, s. 72 vd.

küfrü seçsin demiştir. İnsanları zorlamak ve insanlara zorla bir şeyi yaptırmaya çalışmak onların iradelerine ipotek koymak olur. İsteyen belli bir dine ve o dinin belli yorumuna inanır, ibadetlerini ve gereklerini yerine getirir. Hiç kimse bir dine bağlanmak ve o dinin gereklerini yerine getirmek zorunda bırakılamaz. Başkasının zorlaması ile hareket edenler, gerçek niyetlerini gizlerler ki bu da insanı nifaka ve münafıklığa iter. Dinde esas olan kişinin aklı ve hür iradesiyle dini kabul etmesidir. Yani iman etmesidir. İman etmek de ancak kalbin tasdiki ile olur.

Din; bilgiye ve hür iradeye dayalı tasdik edilmesinin yanında bir imtihan vasıtasıdır. İlahi veya beşeri bir baskı olduğu zaman hür irade ortadan kalkacak ve bu dünyanın imtihan olma özelliği kalmayacaktır. Ayrıca din başkalarına baskıyı hem insana hem de dinin ruhuna saygısızlık olarak kabul etmiştir. Zira insanın irade sahibi olması onun diğer varlıklar arasında en belirgin özelliklerindedir. Dinde zorlama değil dini anlatma (tebliğ) vardır. Bütün peygamberler dini tebliğ etmekle görevlendirilmişlerdir. Onlar bu görevi yerine getirirken de özellikle ikna metodunu kullanmışlardır. Yukarıdaki ayetlere göre İslam; insanların imanını tehdit ve zorbalık, anarşi ve terör üzerine değil, bilgi ve bilgilendirme temeli üzerine oturtmayı ana ilke edinmiştir.

Sonuç ve Öneriler

İslâm inancına göre, insanın Allah'ı tanınması ve ona itaat etmesi yaradılışının amacı ve kişinin kendisine karşı temel hak ve sorumluluğudur. Buna rağmen, bu hakkı kullanıp kullanmamak veya ne şekilde kullanacağı kendi sorumluluğu altındadır. Dinin ne olduğu, ne şekilde yorumlanacağı, nasıl anlamlandırılacağı ve ne şekilde yaşanacağı konusunda siyasi, itikadi, fikhî, içtimaî, ahlakî ve felsefî pek çok anlayış vardır. Bu anlayışlardan birini seçmek ve yaşamak da kişinin sorumluluğu altında bulunmaktadır.

Müslümanların Kur'an'a rağmen, uzlaşmaz kamplara ayrılmaları bilgiye, kavrayışa dayalı bir ayrılık değil, yoruma dayalı bir ayrılıktır. Konuyu bilen insanların uzlaşmaları her zaman daha kolay olur. İnsanlar, farklı inanışları tanıyıp onların fikri arka planını öğrendikçe, önyargularından büyük oranda kurtularak, öteki inanç yorumları ile kendisi arasında önemli müştereklerin bulunduğunu fark edebilirler. Kur'an'ın Allah kelamı olduğuna inanan Müslümanlar, *dinler arası diyalogun* yoğun bir biçimde yaşandığı günümüzde kendi aralarında pekâlâ diyalog kurabilir ve uzlaşılabilir ortak zeminleri kolayca bulabilirler.

Aynı toplumda yaşayan insanların barış, hoşgörü ve adalet duygusu içinde birbirlerinin hak ve hukukuna saygılı, birbirini seven ve sayan, birbirinin yaşam ve inanç hürriyetine saygı gösteren bir toplum oluşturması kaçınılmazdır. Bu gerçekleşmezse ne özgürlükten, ne insan haklarından ve ne de demokrasiden bahsedebilir. Türkiye demokratik-laik sosyal bir hukuk

devletidir. Din, mezhep, laiklik ve kültürel konularda birtakım tartışmalar ve problemler bulunmaktadır. Bu problemleri çözerken isim koymadan demokratik standartlarımızı yükselterek bu sorunları çözebiliriz.

Tartışmaya açılan bu yaklaşımla amaçlanan; Müslümanların mensup olduğu din anlayışını fululaştırıp daha az Sünnî, daha az Caferî, daha az Alevî gibi bir teoloji geliştirmek değildir. Amaçlanan mezhepleri tek tipleştirme veya dinî değerleri önemsizleştirme de değildir. Anonim bir mezhep inşa etmek hiç değildir. Amaçlanan katı, kaba, sert ve estetikten uzak taassup bataklığına saplanmış zihniyetlerin yerine hoşgörülü din anlayışını yerleştirmek noktasında katkıda bulunmaktır. Oluşturulacak hoşgörü kültürü toplumsal birlik ruhunu da güçlendirecektir.

Bu çalışma doğrultusunda aşağıdaki öneriler ileri sürülebilir:

1) Herkes din ve vicdan özgürlüğü çerçevesinde dilediği dinî yorumu seçme hakkına sahip olmalıdır. Bireyler farklı din anlayışlarını özgürce açıklayabilmeli, yaşayabilmelidir. Her mezhebe demokratik haklarını tatbik edebilme ortamı sağlanmalıdır.

2) Farklı mezheplerin aynı hakikatin farklı kültürler içerisindeki formları olduğu Müslümanlara anlatılmalıdır. Dinin içindeki çeşitli yorumlar çelişkiden ziyade farklı yorum zenginlikleri olarak kabul edilmelidir.

3) Hoşgörü ortamının sağlanabilmesi için farklı görüşlere saygının yanında değişik mezheplere ait inancın felsefi arka planının öğrenilmesi taassubu da kıracaktır.

4) Farklı mezheplerde kutsal kabul edilen günlerde yapılan aktivitelere devlet erkânının katılması toplumsal barış adına önem arz etmektedir. Ayrıca farklı mezhep mensupları birbirlerinin kutsal kabul edilen günlerini kutlamalı, etkinliklerine iştirak etmelidir.

5) Akıl ile vahiy ikiz kardeştir. Her ikisi de aynı kaynaktan beslendiği için, doğruya ulaşmada eşit durumda buldukları görüşü temel ilke olarak kabul edilmelidir. Kur'an ve akıl Müslümanların ortak paydası olmalı, böylece akıl kullanılarak İslam ilkeleri, inanç esasları, ibadet ve ahlak anlayışı Kur'an'dan çıkarılmalıdır. Düşünce ve uygulamalarda ortak paydalar aranmaya çalışılmalıdır.

6) Farklı mezhep mensuplarının birlikte rahatlıkla ibadet edebileceği ortam sağlanmalıdır. Bir mezhep mensubu iken başka bir mezhebin görüşü ile de amel edilebileceği hususu din adamlarınca halka açık bir şekilde anlatılmalıdır.

7) Farklı mezhep mensuplarının (diyaloga dayalı) komşuluk ilişkileri ve farklı mezhep mensupları arasında evlilikler teşvik edilerek toplumsal kaynaşma sağlanmalıdır.

8) Farklı mezhep mensuplarının diyalogunda veya kitle iletişim araçlarında "Şii kardeşlerimiz", "Alevi canlarımız" gibi sevgi dolu birleştirici ifadeler kullanılmalıdır. Söz konusu araçlarda birlik ve beraberliğe vurgu yapan yayınlar artırılmalıdır. Ayrıca film ve dizilerde

mezhebi farklılıklar göz önünde bulundurulmalı, herhangi bir kitleyi rencide edici tasvirlerden kaçınılmalıdır. Aynı kibleye yönelen, aynı Tanrıya ibadet eden, aynı peygamberin ümmeti olan Müslümanlara müminlerin kardeşliği her fırsatta hatırlatılmalıdır.

9) Eğitim programlarında birlik, beraberlik ve kardeşlik duygularına daha çok vurgu yapılmalıdır. Herhangi bir mezhebe veya yoruma bağlı kalmadan ortak ilkeler üzerinde uzlaşmacı bir şekilde müfredatlar hazırlanmalıdır. Din öğretiminde herhangi bir inanç küçümsenmeksizin ve dışlanmaksızın sosyal bilim formatında tarafsız bir üslupla ele alınmalı dini bilgiler verilirken İslam'ın mezhepler üstü boyutunu oluşturan inanç, ibadet ve ahlak kısmı ön planda tutulmalıdır.

10) Her mezhebin görüşlerinin, bizzat kendi temel kaynaklarından öğrenilmesi gerekmektedir. Bir mezhep hakkında ortaya atılan iddialar o mezhebin taraftarlarınca tasdik edilmedikçe doğru kabul edilmemeli ve kendi kültürel değerleri içerisinde tanınmalıdır.

11) Mümin kavramı, dar mezhebi çerçeveden çıkarılarak daha geniş olan Kur'an ve sünnet temelli bir daireye oturtulmalıdır. Bir mezhebe bağlı olmadan da İslam'ın en güzel şekilde yaşanabileceği anlatılmalıdır. Din olgusu bireyselleştiği zaman hoşgörü artmakta, taassup ortadan kalkmaktadır. Ancak bireysellik aşırı bir hal alırsa kimlik krizine dönüşebilir. Bundan dolayı toplumu bir arada tutan değerler manzumesinin de canlı tutulması gerekmektedir.

12) Hak mezhep kavramı dinsel şiddet ve taassubu körüklediği için kolayca istismar edilebilmektedir. Mezhepleri hak-batıl, doğru-yanlış gibi sınıflandırmalara tabi tutmak yerine, insan doğasından kaynaklanan ve zamanla kurumsallaşan farklı düşünce ekolleri olduğu açık bir şekilde anlatılmalıdır. Tevhit, nübüvvet, ahiret inancı ön plana alınmalı, teferruatteki farklılıklar bizim fikir zenginliğimiz ve güzelliklerimiz olarak gösterilmelidir. Kur'an ilkelerine ters düşmeyen her mezhep hak ve doğru kabul edilmelidir.

13) Mezhepler, Müslümanların İslam'ı her çağda en iyi şekilde anlama ve yorumlama isteklerinin doğal bir sonucudur. Ancak zamanın değişmesiyle hükümlerinde değişebileceği unutulmamalıdır. Çünkü Mezhepler tamamen beşeri oluşumlar olduğu için yorum hataları içerebilirler. Herhangi bir mezhebin, kendi döneminin sosyal bunalımlarına çözüm için ortaya koyduğu yorumları inanç esası olarak diğer insanlara dayatması doğru değildir. Mezheplerin din farklılığı değil yorum ve yaklaşım farklılığı olduğu unutulmamalıdır.

14) Günümüzde mutlak ve katı kimlik tanımlamaları yerine, derinliği olan ama esnek kimlik tanımlarına ihtiyacımız vardır. Müslümanlar kendi mezhebi kimliğini koruyarak ötekilere saygı duymayı öğrenmelidir. Farklı renk ve sesleri bir ahenge dönüştürüp bundan milli bir güç oluşturmak

istiyorsak, ortak tarihi tecrübemize, ortak gelecek tasavvuruna ve ortak aidiyet duygusuna dayandırmak zorundayız.

15) Mezhepler hakkındaki doğru bilgi dışlamacılık yerine mezhepsel çoğulculuk anlayışının oluşmasına yardım edecektir. Ayrıca mezhepler hakkındaki doğru bilgiler uzlaşmaya ve sentezler oluşturmaya katkı sağlayabilir.